

De katharen

De katharen

Tussen werkelijkheid en fictie

John van Schaik

AUP

Afbeelding omslag: Franciscaanse broeders zijn getuige van het kathaarse consolamentum. Tweede helft van de dertiende eeuw, Bibliothèque nationale de France.

Ontwerp omslag: Xpair

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6298 737 1
e-ISBN 978 90 4853 899 7 (pdf)
e-ISBN 978 90 4853 900 0 (ePub)
NUR 680 | 684

Uitgeverij AUP is een imprint van Amsterdam University Press.

© J. van Schaik / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2017

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Inleiding	11
I. Het begin, ketters van ca. 1000 tot ca. 1150	17
<i>Probati sunt esse manichei</i>	17
De rusticus Leutard	19
Leutard slaat het kruis kapot	20
Manicheeërs in Orléans	23
Ware katholieken	26
Besluit	27
II. De gregoriaanse kerkhervorming	29
Pausen, kloosters en leken	29
De gregoriaanse kerkhervorming	31
De investituurstrijd	33
Ontwikkeling van de zeven sacramenten en de theologie	34
Nog steeds manicheeërs	36
Of kerkhervormers?	37
Besluit	39
III. De eerste katharen	41
Begripsbepaling	41
Ketters of katharen in Keulen?	42
Bernardus van Clairvaux over de ketters in Keulen	43
Textores in Reims, 1157	45
<i>Sermones tredicem contra haereticos</i>	45
Hildegard van Bingen, ca. 1160-1170	47
De kerk in actie	49
Katharen of waldenzen in Lombers, 1165?	50
Saint-Félix-de-Caraman en pope Nicetas	51
Toulouse. Graaf Raimond v	53
Alanus ab Insulis: twee principes = twee goden	55
Besluit	56

IV. De kruistocht tegen de katharen	57
Occitanië	57
De uitbarsting nabij	59
De bom ontploft in Béziers	61
De Montségur	64
Montaillou	66
Guilhem Bélibaste: de laatste parfait	67
De laatste katharen: de grotten van Ussat-le-Bains en Lombrives	68
Besluit	69
V. Kettters en katharen in de Lage Landen	71
Vlamingen, Hollanders en Friezen	71
Kettters in Vlaanderen	72
Graaf Filips van Vlaanderen	75
De inquisitie in Vlaanderen	76
Een bisschop van Kamerijk	77
De pauselijke inquisiteur	78
Vlamingen op kruistocht tegen de katharen	79
Friezen in Occitanië	81
Besluit	82
VI. De kathaarse bronnen	83
Inleiding	83
<i>Interrogatio Iohannis</i>	84
<i>Visio Iesaia</i>	87
<i>Een rechtvaardiging van de kerk van God</i>	90
<i>Glosse op het Onze Vader</i>	93
Het <i>Ritueel van het gebed</i> en het <i>Ritueel van het consolamentum</i>	97
<i>Liber de duobus principiis</i>	100
Besluit	104
VII. De leer – het dualisme	107
De historie	107
Ontologisch, kosmisch en eschatologisch dualisme	108

Het ontologische gematigde dualisme	110
Het kosmische gematigde dualisme	111
Het eschatologische gematigde dualisme	112
Het ontologische radicale dualisme	114
Het kosmische radicale dualisme	115
Het eschatologische radicale dualisme	116
Een dynamisch godsbeeld	118
Conclusies	118
Het klassieke gnostieke dualisme	119
Besluit	120
VIII. De leer – het docetisme	123
De preek van Bélibaste	123
Het breken van het kruis	124
Protest tegen de kruisverering en de sacramenten	125
De eerste docetisten – de katharen	127
Kruisdood en opstanding in de hemel	128
Kruisdood en opstanding op aarde	130
Het docetisme in de klassieke gnostiek	132
Besluit	134
IX. De leer – reïncarnatie?	135
Inleiding	135
De katholieke polemisten	135
Bevindingen	139
De kathaarse geschriften	140
De inquisitieverlagen	141
Reïncarnatie en zielsverhuizing	144
Het kathaarse mensbeeld	145
Het mensbeeld van Thomas van Aquino	146
Zintuiglijke kennis versus bovenzinnelijke kennis	148
Besluit	149
X. De praktijk – Hemelreizen en inwijding	151
Gnostieke hemelreizen?	151
Mystieke hemelreizen	153

<i>Interrogatio Iohannis</i>	154
Inwijdingstechnieken	156
Het <i>corpus spirituale</i>	159
Mystieke en kathaarse inwijding	161
De immanente en de transcendente God	162
Besluit	164
XI. De praktijk – Leven en werken	167
Geheime bijeenkomsten?	167
De kathaarse kerkorganisatie	169
De burchten – de Montségur	171
De domus	172
Zijn de katharen vredelievend?	176
Besluit	178
XII. De inquisitie	181
De vroegmiddeleeuwse rechtspraktijk	181
De bisschoppelijke inquisitie	182
Ontwikkeling kerkelijke rechtspraak tot midden twaalfde eeuw	184
Het einde van het godsoordeel	184
Het ontstaan van de inquisitie	185
Op weg naar de pauselijke inquisitie	187
De inquisitie aan het werk	189
De straffen	193
Het daderperspectief – Bernard Gui	195
Besluit	196
XIII. Manicheeërs, paulicianen, bogomielen en katharen	199
De transmissie van het dualisme naar Europa	199
De paulicianen	200
De bogomielen	203
De manichese connectie	205
Het manichese dualisme	206
De manichese christologie	210
Besluit	211

XIV. Neokatharisme: katharen, graal en tempeliers	213
Tussen geloof en ratio	213
De derde weg	215
Richard Wagner – de graal	216
Neotempeliers	217
De ‘derde weg’ der katharen	218
Otto Rahn, Antoine Gadal en Déodat Roché	220
Lady Caithness	222
De graalliteratuur	223
Jozef van Arimatea	224
<i>Queste del Saint Graal</i>	225
<i>Parzival</i> van Wolfram von Eschenbach	226
De tempeliers	227
De vervolging van de tempeliers	228
Besluit	229
XV. Les sites cathares 2017	231
Montségur (Ariège) – Pierre-Roger de Mirepoix – de fadith	231
Foix (Ariège) – Esclarmonde van Foix – de bonne femme	234
Fanjeaux (Aude) – Guilhabert van Castres – de bonhomme	237
Castelnaudary (Aude) – Simon van Montfort – aanvoerder kruisvaardersleger	240
Ax-les-Thermes (Ariège) – Pierre Maury – de croyant	243
Nabeschouwing	247
Noten	251
Verklarende woordenlijst	261
Secundaire literatuur	269
Register van historische personen	279

Inleiding

Rond het jaar 1000 verschijnen er opeens 'kettters' in Europa. De bronnen spreken over *haeretici* of *heretici*: dat andersdenken-den of afvalligen. In de bronnen, geschreven door monniken van achter hun kloostermuur, worden deze kettters steevast manicheeërs genoemd. Dat hebben ze gelezen bij kerkvader Augustinus (354-430), wiens boeken in hun kloosterbibliotheek staan. Ze lezen dat de ergste haeretici manicheeërs zijn. Maar dat zijn ze niet! Het zijn vrome christenen die kritiek hebben op de zeven sacramenten en op de corrupte geestelijkheid van die tijd. De middeleeuwse kettters willen de kerk hervormen. Zij willen terug naar de apostelen, in eenvoud en in navolging van Christus. De kettters brengen een hervormingsbeweging op gang die bekendstaat als de gregoriaanse kerkhervorming.

Katharen zijn deze vroege kettters al helemaal niet. De katharen (*cathari* of *catharos*) verschijnen pas rond 1150 op het toneel der geschiedenis. In de eerste drie hoofdstukken weerleg ik de opvatting dat de kettters die tussen 1000 en circa 1150 van zich doen spreken katharen zijn. Dit misverstand is ontstaan omdat zowel de vrome christenen als de katharen in de bronnen manicheeërs worden genoemd. De kerk had (en heeft) grote moeite om deze kettters te plaatsen. Pas ná 1150 duikt er langzaam in de bronnen kathaars gedachtegoed op. Pas dan is aantoonbaar dat er katharen zijn in Vlaanderen, in het Rijnland, in Noord-Italië en in Zuid-Frankrijk. Alleen in Zuid-Frankrijk, of eigenlijk in Occitanië, worden de katharen niet vervolgd. Dat is de reden dat het katharisme daar kan gedijen.

In hoofdstuk iv bespreek ik in kort bestek de geschiedenis van de kruistocht tegen de katharen en de ondergang van de katharen. Dat verhaal is al vaak genoeg verteld.

Ook in het graafschap Vlaanderen kan het katharisme aanvankelijk wortel schieten. Maar de fanatieke bestrijding door de Vlaamse graven en de (aarts)bisschop maakt dat de katharen uit het graafschap verdwijnen. Dat bespreek ik in hoofdstuk v. In dit

hoofdstuk presenteer ik ook een aantal Vlamingen en Friezen die deelnemen aan de kruistocht tegen de katharen.

In hoofdstuk VI geef ik een overzicht van de nu bekende kathaarse teksten en geef ik een samenvatting van iedere tekst. De lezer krijgt daarmee een instrument in handen om zelf te kunnen oordelen wat feit en wat fictie is. Enkele kathaarse teksten zijn integraal vertaald door Als Catars en zijn op de website van dit studiecentrum te vinden (www.katharen.be). Kritische bestudering van het kathaarse bronnenmateriaal is in het Nederlandse taalgebied niet voorhanden. Hoofdstuk VI is het fundament waarop de vier volgende hoofdstukken zijn gebouwd.

In de hoofdstukken VII (het dualisme), VIII (het docetisme), IX (de reïncarnatieleer) en X (de inwijdingspraktijk) bespreek ik de leer van de katharen. Wat zeggen de katharen zélf over hun scheppingsleer, hun Christusopvatting, hun verlossingsleer en hun gnosis? Vreemd genoeg wordt er in menig boek nauwelijks ingegaan op de kathaarse opvatting dat de schepping slecht is. De katharen leren dat de goede God niet de Schepper is. God heeft de zichtbare schepping niet gewild. De schepping is een creatie van een andere God, een slechte God. Of van de gevallen engel Lucifer. Er is een goede hemel en er is een slechte, zichtbare (dat is inclusief de planetensferen en zodiak) schepping. Daartussen gaapt een grote kloof. Dat heet dualisme. Derhalve kunnen de katharen ook niet begrijpen dat Christus, de Verlosser, zich zou hebben vernederd tot het vlees. Weliswaar is Christus afgedaald naar de aarde, maar Hij is niet één geworden met de mens Jezus. Dat heet met een mooie theologische term 'docetisme'. De klassieke christelijke tweenaturenleer (Jezus Christus is God én mens) is voor de katharen ondenkbaar. Volgens hen is Christus niet gekomen om alle mensen te verlossen: Hij is er alleen voor de katharen en meer specifiek voor de kathaarse *perfecti*, de ingewijden. Zo leerden in de eerste eeuwen ook de oude gnostieke christenen van de Nag Hammadi-geschriften. Alleen de uitverkorenen ontvangen bij hun kathaarse inwijding – het *consolamentum* – de gnosis. Dan zijn zij verlost en behoeven bijgevolg ook niet meer te reïncarneren.

Dat de katharen voor wat betreft belangrijke christelijke leerstukken afwijken van de 'officiële' leer van de credo's, wil niet zeggen dat de katharen geen christenen zijn. Ook zij leren immers dat Christus de verlosser is – ze leren het alleen ánders. Daarom worden ze in de bronnen ook nooit 'heidenen' genoemd, maar 'kettters'. Eigenlijk moet je spreken van 'kathaarse christenen', 'katholieke christenen', 'protestantse christenen' et cetera. Je kunt niet spreken van 'katharen en christenen' zoals vaak gebeurt. Katharen waren christenen!

In hoofdstuk 1x behandel ik de reïncarnatieleer van de katharen. Het katarisme is vaak geassocieerd met de reïncarnatiegedachte. Maar nu is het merkwaardige dat geen enkele kathaarse tekst gewag maakt van de reïncarnatieleer. Dat de katharen de reïncarnatie leerden weten we alleen van enkele van hun tegenstanders en uit de inquisitieverlagen. Dat de kathaarse teksten zich niet uitspreken over de reïncarnatie roept de vraag op of het wel klopt dat de katharen de reïncarnatie geleerd hebben.

Iets dergelijks geldt voor de kathaarse inwijding die in hoofdstuk x wordt behandeld. Als er ergens veel over gefantaseerd is, zijn het wel de geheime inwijdingspraktijken in de grotten van de voor-Pyreneeën. Dergelijke speculaties kunnen wat mij betreft geheel en al naar het rijk der fabelen worden verwezen. Dat wil overigens niet zeggen dat de katharen niet aan inwijding gedaan hebben. Dat was wel degelijk het geval. Of althans: de perfecti zochten een directe ervaring van en met Christus; de docetische Christus weliswaar, maar dat doet aan de ervaring niets af. Precies dit element maakt dat de katharen door de kerk vervolgd werden. Zij hadden immers de bemiddeling van de kerk niet nodig. Het is ook dit feit dat de katharen vandaag de dag zo geliefd maakt: ook zonder kerk kun je christen zijn. Ik probeer ook te achterhalen hoe de kathaarse inwijding precies verliep. Welke technieken werden daarbij gebruikt? Dat is niet eenvoudig te bepalen want de bronnen geven daar nauwelijks informatie over. Ik heb daarom de hulp ingeroepen van de middeleeuwse mystiek. In de middeleeuwse mystiek worden nauwkeurig

inwijdingstechnieken beschreven. Het is een hulpmiddel, maar naar mijn idee wel een adequaat middel. Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat de mystiek voor het overige inhoudelijk niets te maken heeft met de kathaarse gnostiek.

In hoofdstuk XI bespreek ik de leefwijze van de katharen. Dit is natuurlijk al veelvuldig gedaan, maar meestal met een behoorlijke portie moderne romantiek. maar helemaal overslaan kan ik het natuurlijk niet.

Dan de inquisitie, waar hoofdstuk XII aan is gewijd. Ook deze zwarte bladzijde in de geschiedenis van de kerk is genoegzaam bekend. Wat ik toevoeg is de vraag: wie waren die inquisiteurs eigenlijk? Waren dat nu werkelijk zulke monsters als vaak wordt voorgesteld? Het verhaal van de pauselijke inquisitie wordt altijd verteld vanuit het perspectief van de kathaarse slachtoffers, maar wat waren de beweegredenen van de inquisiteurs? Aanvankelijk probeerden de inquisiteurs de katharen te redden uit de klauwen van de duivel. Zo zagen zij dat. Niet de brandstapel, maar de terugkeer tot de kerk was het belangrijkste doel van de inquisitie. Alleen de meest verstokte katharen, meestal de perfecti, kwamen op de brandstapel. En dat liep uit de hand.

In de laatste drie hoofdstukken behandel ik een aantal onderwerpen die samenhangen met de romantische beeldvorming rondom de katharen. In hoofdstuk XIII ga ik in op de vermeende oorsprong van de katharen. Nogal eens wordt verondersteld dat de katharen hun dualisme en docetisme via de bogomielen op de Balkan en de paulicianen in het Byzantijnse Rijk ontleend hebben aan de manicheeërs in de Late Oudheid. Weer de manicheeërs dus. Met historische en inhoudelijke argumenten weerleg ik de opvatting dat er sprake is van een kathaarse-bogomielse-pauliciaanse-manichese connectie.

In hoofdstuk XIV ga ik in op een andere connectie: die tussen de katharen, de tempeliers en de graal. Ik zal laten zien dat er ook voor die connectie geen historische gronden zijn. Er is geen enkel verband tussen de graal en katharen. Er is ook geen verband tussen de tempeliers en de katharen. Wel is er een relatie tussen de tempeliers en de graal. De veronderstelde connectie vindt

haar oorsprong in de romantische beeldvorming die vanaf het midden van de negentiende eeuw is ontstaan in esoterische en occulte kringen. In deze kringen zoekt men naar een 'derde weg', tussen de klippen door van de weg van het geloof (kerk) en de weg van de ratio (wetenschap). Bij deze derde weg pasten de katharen, de graal en de tempeliers, zo was men van oordeel. Dat 'nieuwe' verhaal over de katharen is tot op de dag van vandaag nog altijd immens populair. Historisch klopt het niet, maar dat het aanspreekt is wel begrijpelijk.

In het laatste hoofdstuk xv passeren een aantal markante kathaarse sites in Zuid-Frankrijk de revue.